

Két könyv a középkori Bihar megye helyneveiről

1. RÁCZ ANITA, A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005.
A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. sz. 235 lap. –
2. RÁCZ ANITA, A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007.
A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. sz. 372 lap, 1 térkép

1. RÁCZ ANITA doktori disszertációjának elméleti-feldolgozó része „A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata” című dolgozat, melyhez szervesen kapcsolódik a történeti-etimológiai szótár. A nyelvészeti vizsgálat öt fejezetből áll, melyből az első

kettő a vizsgálatot készíti elő településtörténeti és általános helynévkutatási ismertetéssel. Az utolsó három rész a vizsgált névanyag hangtörténeti, leíró és keletkezéstörténeti elemzését tartalmazza.

A megye településtörténetét bemutató fejezet (11–21) elénk tárja a vármegye ómagyar kori természeti viszonyait, s a megyében meglepedő, majd az azt benépesítő népcsoportokat, kapcsolataikat, a terület sajátos társadalmi, igazgatási viszonyaival. A nemzetiségek felsorakoztatásánál a szerző KNEZSÁRA hivatkozva megállapítja, hogy a XI. században Bihar megye területén döntő többségben magyar ajkú lakosság élt. Magyar szállásterület volt a három Körös köze, a Berettyó és az Ér teljes folyásának területe, a Sebes-Körös forrásvidékéig és a Fekete-Körös völgyében Belényesig, míg a Fehér-Körös völgyében a Józás-patakig (i. m. 14). A székely határőrséget a XII. században helyezhették erre a területre, ahonnan később továbbvándoroltak kelet felé, BENKŐ szerint (Baranya → Bihar →) Telegdiszék irányába. Erre utalnak a *Székelyhíd*, *Székelyjő*, *Székelytelek* helynevek. Törökségi népek közül a besenyők területileg elszórt jelenléte figyelhető meg néhány helynévben (*Besenyő*, *Besenyőtelek*). Ezen a vidéken a névanyag alapján csupán néhány szláv eredetű szórvánnyal találkozunk. Mindössze 19 bizonyosan szláv eredetű településnév van (*Beszterce*, *Szalonta*), melyek lehetnek honfoglalás előttiék, de utalhatnak a betelepülő, illetve betelepített szlávok meglétére egyaránt.

A második, „A magyar történeti helynevek kutatásának története és módszerei” című részben (22–34) Anonymus, LIPSZKY, ORTVAY után a XX. századi néprajztudósok, történészek, nyelvészek releváns munkáinak bemutatása olvasható a történeti földrajzi nevek tükrében. E kutatások szolgálták alapul Bihar megye településnév-anyagának komplex ismertetésében. RÁCZ ANITA Bihar megye településneveinek vizsgálata során módszertani szempontból a HOFFMANN-féle névtani-nyelvészeti leíró elemzési modellt követi.

A harmadik, „Az ómagyar kori Bihar vármegye településneveinek hangtörténeti elemzése” című rész (35–65) felépítésében BÁRCZI és BENKŐ alapvető történeti munkáinak a kategóriáit, szabályait követi a szerző. Így olvashatunk a korai magyar nyelvjárásokról, azok különbözőségéről. A legtöbb nyelvi sajátosság leginkább a hangtani állapot vizsgálata során figyelhető meg. RÁCZ ANITA „szokásos rendben” (i. m. 37), kategóriákban tárgyalva tekinti át az ómagyar kori nyelvi állapotot, annak változásait. Ennek megfelelően a Bihar megyei településnevek között találunk olyan adatokat, melyekben előfordulnak labiális-illabiális megfelelések (*Fyz ~ Fűz*), zártsági fok szerinti megfelelések (*Belfenyér ~ Belfemir*, *Monostor ~ Monustur*), magánhangzók megléte vagy hiánya (*Martonteleke ~ Martontelke*, *Alumás ~ Almás*), hangrendi megfelelések (*Geberyen ~ Gáborján*), illetve jellegzetes diftongusok, leggyakrabban az *alsó-* és *felső-* előtagú toponimákban. A zártszótagi *-l* helyzete ezen a nyelvterületen megegyezik a teljes magyar nyelvterületével: az *-l* kiesése és az azt megelőző magánhangzó nyúlása (*Thynold ~ Tinód*, *Bolch ~ Bócsa*). A bilabiális *β* a XIV. századra vált labiodentálissá (*Bálinti ~ Walenti*), továbbá több adat arról tanúskodik, hogy ez a nyelvjárási terület a hiátusos formákat részesítette előnyben (*Kovácsi ~ Choachi ~ Coachi ~ Kuachi*). A tendenciaszerű magánhangzó-változások közül találkozunk depalatalizációval (*Diószeg ~ Giozegh ~ Gyosceg*) és affrikálódással (*Begécs ~ Beghes*). Mássalhangzók asszimilációja (*Pallag ~ Parlag*), disszimilációja (*Varsány ~ Wassan*) és hangátvetése is megfigyelhető az ómagyar kori névalakváltozatok között. Gyakori az inetimológikus hang betoldása (*Verneld ~ Vened ~ Wernelth*) éppúgy, mint a mássalhangzóvesztés. Ez utóbbi esetében RÁCZ ANITA példaként a *Hencida* < *Henchida* névalakulatot említi, de mai, aktuális formaként a

Henchida alakot használja ebben a munkában és a történeti-etimológiai szótár 122. lapján egyaránt a *Hencida* helyett.

A negyedik, „Bihar megye településneveinek leíró elemzése” című rész (66–171) a HOFFMANN ISTVÁN által bemutatott elemzési modell felépítését, kategóriáit, meghatározásait, alapfogalmainak követi. RÁCZ ANITA ebbe a keretbe illeszti bele Bihar vármegye településnév-anyagát. A funkcionális-szemantikai elemzés során azok a funkcionális kategóriák jelennek meg, amelyekben a település és személynév vagy más névtípus kapcsolata lelhető fel. Megállapítja, hogy a törzsneveket tartalmazó településnevek javarészt egyrészesek, összetételek esetében mindig utótagként szerepelnek (*Tarján, Alkér, Kisjenő*). Ezzel ellentétben számos olyan népnévi eredetű helynévvel találkozunk a vizsgált korpuszban, amely kétrészes, de létrejött a XIV–XVI. századra tehető, a pusztai népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek azonban már a X–XIII. században megjelennek (*Tót : Tóti*).

A feldolgozásban találkozunk olyan jellegzetesen magyar névadási típussal, amikor hivatás-, foglalkozás- és mesterségnév lesz egyes számú nominatívusi alakban településnév. Így megismerhetünk több olyan helynévben fennmaradt foglalkozásnév-típust, amely Biharban jellegzetes lehetett az adott korban (*Ácsi, Csatári, Fegyvernek, Köteles, Madarász* stb.) De nem csak a királyi szolgálatot teljesítő mesteremberek foglalkozásneve tartozik ide, hanem a szakmára utaló egyéb lexémák is (*Méhkerék, Sonkolyos*). A fenti névtípusokhoz hasonlóan a méltóságnevek (*Apáti*) és szolgáltatásra utaló nevek (*Dusnok*) a XIII–XIV. századból származnak, szerkezetileg pedig nagyrészt egyeleműek. A patrocíniumi nevek közül a település templomának a védőszentjeit megnevező névrészek terjedtek el (*Szentmárton, Szentmiklós, Mindszent, Szentkirály*); ezzel a névtípussal áll kapcsolatban az építményre utaló nevek jelentős része hidak, várak, udvarházak, vízi átkelőhelyek, monostorok stb. esetében. A vásártartással kapcsolatos nevek száma igen alacsony, míg a növény- és állatvilágra utaló nevek aránya jóval nagyobb. Ez utóbbi kategóriában olyan régi magyar szavakat is találunk, mint a *Geszt* ’gyümölcs fás héja’, *Györös* ’gyűrűfűves’.

A lokális viszonyra utaló településnevek esetében az általános helymegnevezések mellett, mint a *Láz, Balkány, Határ*, szintagmatikus szerkezetek is szerepelnek, ahol helynévi vagy közszei kapcsolatok pontosítják a település elhelyezkedését (*Éradony, Hévíj*). A tulajdonságra utaló helynevek méret, alak és kor szerint vannak felsorakoztatva. A hely méretére általában a *kis* és a *nagy* jelzők utalnak összetételekben, illetve egy esetben a *kiseded* lexéma (*Kisededbaj*). Nagyon kevés településnévben fordul elő a település alakjának a megjelölése (*Hosszúpályi, Rövid, Kurtadrágfalva*), míg a település korára vonatkozóan antonim jelentésű jelzőpárként jelenik meg az *ó-* és az *új-* melléknévi előtag összetett településnevekben. A helyfajtaját kifejező *-falu, -falva, -telek, -telke, -ház(a), -lak(a), -ülés(e), -sok, -földre* utótagok településtörténeti értékkel bírnak.

A leíró részt áttekintve a következő konklúziók szerepelnek: az összesen 1396 településnév közül 844 egyrészese, 552 kétrészese; a kétrészese nevek bővítményrészei közül a *kis-*előtagúak fordulnak elő a leggyakrabban. A differenciált nevek megerősödése a XV. századtól számítható.

Az ötödik, „Bihar megye településneveinek keletkezéstörténeti elemzése” című részben (172–222) a szerző azt mutatja be, hogy milyen nyelvi szabályok szerint keletkeznek új helynevek. A külső és a belső keletkezésű nevek kategóriái közül egyesek az egyrészese, mások kétrészese helynévtípusra jellemzőek. Ennek megfelelően mindig egyrészese a névátvétellel (*Konyár, Rogoz*), ellipszissel (*Topaháza > Topa*), a metaforikus, illetve metonimikus

névalkotással létrejött helynevek (*Nyék, Székely, Hosszúaszó, Barmó*). A szintagmatikus szerkesztéssel és a kiegészüléssel alakult nevek viszont minden esetben kétrészesek (*Jencbikács, Tárnok > Tárnoktelke*).

Röviden összefoglalva a monográfia sajtóságait megállapítható, hogy szerkezete világos, jól áttekinthető, stílusa kiforrott. Kiegyensúlyozottság és átgondoltság jellemzi a hatalmas anyagmennyiség rendszerezését és alapos feldolgozását egyaránt, amit a szerző szakirodalmi tájékozottsága is biztosít.

2. A korai helynevek rendszerszerű vizsgálata elsősorban hangtörténeti, alaktani, másfelől pedig nyelvjárás-történeti eredményeket hozhat, ugyanakkor elősegíti a nyelvi rendszer általánosabb vizsgálati lehetőségét is. Az ehhez alapul szolgáló mű esetünkben „A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára”. A szótár része annak a sorozatnak, amelynek kötetei a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó „Magyar Névarchívum” elnevezésű kutatási program keretén belül a korai ómagyar kor helynévfeldolgozásait gyarapítják. Az okleveles helynévanyag fő forrása JAKÓ ZSIGMOND megyemonográfiája és GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza.

A mű szerkezete jól mutatja a szerző jártasságát, tájékozottságát, igényességét. Munkája a teljesség igényével készült, így a szótár magába foglalja a régi Bihar vármegye településneveit az első adatoktól 1600-ig, és azokat a neveket is, amelyek csak rövid ideig tartoztak a megyéhez. Mivel a birtokmegosztások következtében gyakran ikertelepülések jöttek létre, az ilyen településosztódások során kialakult nevekkel jelzett falvak névanyagát önállóan, külön szócikkben is elemzi a szerző, utalva a megnevezések összefüggéseire.

A szótár felépítése következetesen összeállított, jól rendszerezett. Azonos szócikkbe kerültek az azonos helyet jelölő, funkcionális és szerkezeti szempontból összetartozó nevek, melyek közt előfordulhatnak egy morfémiányi eltérések (pl. *Rábé ~ Rába(j), Simonkerék Simonkereke* stb.) A címszók szerkezeti felépítése az újabb nyelvtörténeti szótárak gyakorlatát követi, így a címszó a mai köznyelvben használatos alakban szerepel, melyet az adatok kronológiai megjelenítése és a településnév etimológiai vizsgálata követ.

Bár e korban gyakoriak a latin elnevezések, a címszavakban mégsem szerepelnek, mert vagy a lejegyzett magyar változatot találjuk, vagy pedig a magyar megfelelőket szögletes zárójelben akár névként, akár névrészként (pl. [*Feketevölgy*], [*Kis*]szőlős stb.). A nyelvi adatok betűhív formában szerepelnek még a romlott vagy rontott alakok esetében is.

A szótár két mutatója: a „Betűhív alakok mutatója” (315–50), amely segítséget nyújt az olvasónak a betűhív forma megadásával a megfelelő címszó megtalálásában, illetve a Név-elemmutató (351–3), ahol nem névkezdő elemek találhatóak, hanem a nevek belsejében lévő közszók vagy személynevek jegyzéke (pl. hely közszó: *Péntekhely, Szombathely, Vásárhely; Miklós* személynév *Csikán(y)miklósfalva, Kísszentmiklós, Rétszentmiklós, Szentmiklós*). Ezek elkülönítése a szándéknak megfelelően biztosítja a visszakereshetőségi lehetőséget, a könnyebb szótárhasználatot.

A szerző a szótárban használt latin nyelvű értelmezések rövidítésének feloldását és fordítását pontosan megadja, hasonlóan az egyéb értelmezéseket és az egyéb rövidítéseket is. Mellékletként olyan térképet találunk, amely átfogóan, időtényezőitől függetlenül ábrázolja a vármegye összes településnevét. Minthogy az ómagyar kori népességi viszonyok és településszerkezeti változások folytonos átalakulást mutatnak, RÁCZ ANITA megpróbálta az adatolást a lehető legteljesebbé tenni. Ugyanakkor helynevek közül egyedül a településné-

vek előfordulásait gyűjtötte össze, amelyek számban jócskán meghaladták az ezret, de remélhetőleg ugyanilyen alaposan mutatja majd be a többi makro- és mikrotoponimát is.

3. RÁCZ ANITA munkájának köszönhetően a régi Bihar megye helységnévanyagának olyan megbízható, átfogó bemutatását lapozhatja az olvasó, amely a történeti és a mai kutatások eredményeinek részletes feldolgozását tartalmazza. A fontos elméleti kérdéseket tárgyaló monográfiát más tudományterületek – mint a történettudomány, földrajztudomány, szociológia, néprajz – is sikerrel hasznosíthatják.

KISS MAGDALÉNA